

TISZA ÉS A FORRADALOM.¹⁾

„Das ist nun *mein* Weg, wo ist der *eure*?
Den Weg nämlich, den giebt es nicht!“

Nietzsche, Also sprach Zarathustra.

A történelem valóságtudomány. Ez azt jelenti, hogy az eseményekben *okozatokat*, hatásokat lát s ezeknek *okait* keresi. E kutatásban csak a szükségszerűség elve vezetheti, azaz a „*determinizmus*“. Ámde a történetíró sem atomok mozgásaira, sem anyagok vegyi hatásaira, sem fajok fiziológiai sajátosságaira nem „vezetheti vissza“ az eseményeket. *A történelmi ok minden esetben öntudatos emberi magatartás.*

A történelem elméleti tudomány. Ez nem jelenti azt, hogy ne *értékelhetne*. Minden tudomány emberi alkotás. Ezt azt jelenti, hogy nincsen tudomány, amely ne értékelne. A tudomány csak az által jöhet létre, hogy megkülönbözteti a *fontost* a *nem fontostól* s a fontosban megkülönböztet *kívánatos* és *nem kívánatos*. A tudomány „objektivitása“ tehát sehol sem zárja ki a ténylegesnek értékelését. Lehet, hogy India kormánya vétett az objektivitás ellen, amidőn díjat tűzött ki a mérges kígyók „fejére“. De azért a természetrajzot nem érheti „elfogultság“ vádja, amiért megkülönbözteti a *mérges* kígyót a *nem mérgestől*.

Az értékelés, amelyre minden tudomány a legszigorúbb tárgyilagossággal, a tájékozódás érdekében törekszik, *pragmatikus* és ennek megfordítása: *technikai* értékelés.²⁾ Ez az utóbbi annyi, mint *eszközök* értékelése, tekin-

¹⁾ E dolgozatunkat közvetlen céljai mellett egyúttal kiegészítésként szánjuk a „Társadalomtudomány“ 1923. évi kötetében megjelent „Felelősség és szükségszerűség“ c. tanulmányunkhoz.

²⁾ V. ö. *M. Weber*; Über den Sin der „Wertfreiheit“ usw. — Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre. S. 479.: „Der, Satz: x ist das einzige Mittel für y ist in der Tat die blosse Umkehrung des Satzes: auf x folgt y.“

tette a célokra, amelyek épen „adva vannak“. E technikai értékelésnek felel meg a történelemben a *politikai* értékelés: az eszközök helyességének elbírálása. A történetírónak azonban nincsen módjában az, hogy a politikai eszközök helyességét *adott* célokhoz mérje *hozzá*, mert tárgya öntudatos magatartás, *az öntudatosság pedig célok szabad kitűzését jelenti*.

Ennélfogva a történelem az egyetlen valóság tudomány, amelynek tárgya nem csupán a múlt, hanem a jövő is. A természettudomány oly világokat tanulmányoz, amelyek fejlődését lényegben befejezetteknek tekinti. A természet törvényszerűsége azt jelenti, hogy abban semmi váratlan, sem *új* nem lehetséges. A kutatót még érheti „meglepetés“, de nem azért, mintha a természet változhatna, hanem mert változatlanóságának, befejezettségének *felismerését* még nem fejezte és nem fejezheti be. A történetfilozófiai rendszerek elvi hibája viszont mindig az, hogy a történelmet *befejezettek* akarják tekinteni, holott az *elvi legbefejezetlen*.

Ezért a történelemben nincsen *adekvát* politikai, azaz technikai értékelés. Egy politikai tény végleges helyessége fölött elvben végtelen jövőendő fejlődés fog csak dönteni. A történetíró nem nyúlhat az eszközök értékeléséhez — a célok értékelése nélkül. A történetíró tehát elsősorban nem *okosság*, hanem *nemesség* szerint fog értékelni. *A történelem nemcsak valóság tudomány, hanem egyúttal érték tudomány is*.

Azokban *elsősorban* mégis valóság tudomány. Ezért az élet szempontja az, amelyből kiindul — csak hogy az értékes életé, vagy fordított rendben: az *élő kultúráé*. Az élő kultúra hordozója pedig: a *nemzet*.

A történeti értékelés ilyenformán nem lehet egyéb, mint a nemzeti célok szempontjából gyakorolt politikai értékelés, amelynek mértéke azonban nem a siker, hanem a *cselekvőnek benső, erkölcsi meggyőződése*. *Hibásnak* fogja ítélni a történelem azt a magatartást, (amely nem a nemzeti célok, hanem holmi ezen „túlmenő“, irreális, homályos „eszmények“ kitűzéséből ered; *bűnösnek* fogja ítélni azt, amely azon „innen“: egyéni, vagy csoportérdekek vezetése alatt áll; *vétkesnek* azt, amely nem a meggyőződése szerint alkalmazható *legjobb*, hanem az épen adódó, vagy kínálkozó eszközökhöz nyúl.

*

Az októberi forradalom rendezői a történelemre szeretnek hivatkozni, mint amely állítólag „igazolja“ az ő törekvéseiket. Ezt a történelmi igazolást vélik felfedezni legújabbban *Pethő Sándor* könyvében is.³⁾ „Eltekintve néhány halvány szólamtól — írja a radikális publicisztika egyik oszlopa —, amelyben Pethő régi isteneinek áldoz, az egész könyv . . . a ma elátkozott és napról-napra lehazárduló progresszív világnézet előtt való meghódolás . . . S a Világostól Trianonig terjedő időnek megvilágítása . . . egyenesen azoknak az igazolásává bontakozik ki, akiket a hon árulóinak bélyegeztek. Mert mi más az a megállapítás, hogy Magyarország feldarabolásának oka a rossz, sőt Pethő szerint, erőszakosan magyarosító nemzetiségi politika és a vesztett háború, mint ez?“⁴⁾

³⁾ Világostól Trianonig. Bp. 1925. Enciklopédia R. T.

⁴⁾ Ld. *Szász Zoltán*: A visszatáncoló kurzus. (A „Reggel“ c. lap 1925. szept. 28. száma 16. lapján.)

Nos, ha pusztán az indokolást nézzük, már ebből is kitűnik, hogy Pethő ezt a „dicséret“-et nem érdemelte meg. „Okok“ megállapítása még nem „igazolás“. Ha megállapítom, hogy egy betörésnek az volt az „oka“, hogy valaki nem zárta be jól az ajtaját és elmulasztott őrt hagyni a házában, vagy hogy *ai* őt nem vigyázott eléggé, ezzel még nem „igazoltam“ a betörőt. — még akkor sem, ha netán a betörő előre figyelmeztette volna is az áldozatot. Persze, azt mondják: alkalom *szüli* a tolvajt. Képletes, hanyag beszéd: az alkalom csak *felébreszti* a tolvajt. T. i. a *tolvajt!* Mert a tisztességes embert nem ébreszti fel. És a tisztesség ép oly kevéssé „relatív fogalom“, mint ahogy az igazság nem az.

Mindazonáltal Pethő hibázott, mert a politikai felelősség kimérése mellett, a forradalom rendezőire elmulasztotta kiróni az erkölcsi felelősséget. Pedig ez a történetírásnak legmagasabb feladata. A történelem „tanítómester“, ez azt jelenti, hogy erkölcsi pathosz árad szelleméből, hogy *morális* katharizist várunk tőle. A történelem tárgyilagos bíró, de nem lehet azzá, ha szemére húzza bírói talárját. ítélete esetenként hibázhat a múltra nézve — emberi dolog —, de sohasem feledheti el, hogy a jövőnek *mértékkel* tartozik.

Ennek a mulasztásnak van, azután egy más, nem kevésbé súlyos következménye. Amivel *tartozik* a történelem, azt meg kell adnia s így megtörténik az, hogy az erkölcsi felelősséget, amelyet elmulasztott kimérni a maga helyén, kénytelen lesz kimérni ott, ahol nincs helye.

Ez történt Pethővel is. Már *Hume* kimutatta, hogy a realisztikus determinizmus (a felfogás, amely a szükségszerűség szempontjának *kizárólagos* jogát, tehát a „teljes objektivitást“ vallja) végre is odavisz, hogy minden bűnért *a Teremtőt tegyük felelőssé.*⁵⁾ Pethő nem ment ily messzire, fennakadt jóval hamarabb, már *Tisza Istvánnál* s úgy találja, hogy minden romlásért, ami az ezeréves birodalomra rázúdult, őt terheli az „igazi“ felelősség.

Raymond Poincarét meg lehetett győzni arról, hogy Tisza István nem volt vétkes a háború előidőzésében — Pethő Sándort, úgy látszik, nem lehet; azonban nemcsak ebben — a háború elvesztésében is Tiszáé a felelősség; nem az olasz Piave offenzíva és nem Károlyi emisszáriusai által véghezvitt lélekrombolás bontotta meg szerinte a hadsereg ellenálló erejét, hanem Tisza István parlamenti beszéde, amelyben megállapítva a háború elvesztését, a tragikus pillanat exigenciáira iparkodott a figyelmet felhívni; Tisza bűne úgy látszik, hogy közéletünkön elmérgesedett a nemzetiségi és a társadalmi kérdés, az övé, hogy a konzervatív elemek között sem volt kellő egység: az ő bűne az olasz háború, a búvárhajóharc, sőt úgy látszik még az is, hogy a Károlyi-féle népköztársaság rendszere erkölcsi anarchiában foszlott széjjel; hiszen az kénytelen volt Tiszát meggyilkolni és ezzel eredendő bűnben fogantatni egész életét.

Az „objektív“, a „determinista“ történetírás főhibája az, hogy egyoldalúan *valóság tudományt* akar üzni és nem veszi észre — pedig a pozitivizmus tapasztalatai meggyőzhették volna erről —, hogy ily módon még csak *a tényekhez* sem tudna hozzájutni, amelyeknek megállapítását célul kitűzte.

⁵⁾ *D. Hume*, Vizsgálódás az emberi értelemről. (Fil. Írók Tára) 86. 1.

Hiszen „ugyancsak sok minden történik, ami nem történeti tény“.⁶⁾ A történeti tény *okozat*, amelynek *fontos* hatásai vannak: *kívánatosak*, vagy *nem-kívánatosnak*. A történelem ez okozatokhoz keresi az *okokat* s oknak csak öntudatos magatartást ismer el, amely tehát *beszámítás*, azaz erkölcsi értékelés alá esik.⁷⁾ A történelemben csak oly magatartás lesz okká, amely morális értelemben differens: *erényes*, vagy *bűnös*, illetőleg *vétkes* magatartás. Ha tehát nem kívánatos okozatok *okait* keressük, *bűnt*, vagy *vétket* keresünk, ha kívánatos okozatok *okait*, *erényt*. Az első esetben helytelen úton járunk, ha erényes magatartáson akadunk fel, — a második esetben helytelen úton járunk, ha bűnös magatartáson akadunk föl. *Az erényes és a bűnös magatartás megállapítása tehát független az „okozás“ kérdésétől, amennyiben ezt logikai értelemben szükségkép megelőzi. Ezért valóban a fő-nek a megismerése a μέγιστον μάθημα*

Ez az eredmény azonban csak különös, esetét illusztrálja annak az egyetemes igazságnak, hogy minden tény-interpretáció hipotétikus. A hipotézis értéke pedig attól függ, hogy mily mértékben képes egy tény, vagy tények bizonyos csoportját ellentmondás nélkül megmagyarázni. Az interpretációt hibásnak fogjuk tartani, ha nem lesz *logikus*, ha egymással össze nem férő sajátságokat tulajdonít a ható okoknak. Mert *ható okká* épen csak az válik, ami a maga létét kimutatja azzal, hogy önmagának ellent nem mond, ami *azonosan* maradjon fenn a változó világfolyamatban.⁸⁾ A történelemben okká, létezővé nem lehet más, csak *jellem*.⁹⁾ Akinek nincs jelleme, akinek cselekedetei nem érthetők meg egyetlenegy *metafizikai egység* folyományaiként, az a történelem szemében ép úgy nem létezik, mint a költészet szemében. Annál inkább lesz valaki történelmi személyiséggé, mennél inkább egységes, mennél inkább logikus, mennél inkább monumentális a jelleme. Ezért a történetíró legelső és legfontosabb tulajdonsága lesz: érzék a következetesség, a teljesség, a *nagyság* iránt. A történetíró azokat fogja legkevésbé *megérteni*, akiknek a legtöbb megértéssel tartozik, ha nincsen érzéke a nagyság iránt. „Für einen Kammerdiener gibt es keinen Helden, ist ein bekanntes Sprichwort; ich habe hinzugesetzt — mondja Hegel¹⁰⁾ — nicht aber darum, weil dieser kein Held, sondern weil jener der Kammerdiener ist“.

Igazságtalanság volna Pethőre alkalmazni a Hegel-i szót, amiért érzéketlenség mutatkozott Tisza István nagysága iránt. Ennek csak *relatív* érzéketlenség az oka: Perhő szemét egy más nagyság fénye tölti be, nem csoda, ha az ettől eltérő formák iránt vaknak mutatkozik. Azt hisszük, ő maga sem fogja rossz néven venni, ha töredékes látását megkíséreljük kiegészíteni.

A Tisza István politikai koncepciója nem volt „orthodox liberális“, mint aminek Pethő nevezi: a magyar öncélúság középponti gondolatán épült fel az, a hatvanhetes dualizmus adta lehetőségek felhasználásával. Az erős, egy-

⁶⁾ *Windelband*, Geschichte und Naturwissenschaft.-Preludien. (7.-8.) II. S. 103. f.

⁷⁾ A juriszprudencia esete ugyanez, csakhogy az ő mértékei *tételezve* vannak. V. ö. *Angyal*, A magyar büntetőjog tankönyve. (2.) I. 376. 1.

⁸⁾ V. ö. *Pauler*, Logika. 7. sk. 1.

⁹⁾ V. ö. *Simmel*, Die Probleme der Geschichtsphilosophie. (4.) S. 15.

¹⁰⁾ Philosophie der Geschichte. (Reclam.) S. 69.

séges magyar nemzeti állam eszménye volt ebben az elgondolásban a középső pillér: a dualizmus elvi formáinak megőrzésével, a mindinkább hanyatló Ausztriával szemben anyagi és erkölcsi erőkből állandóan erősödő királyhú Magyarország, Európa évezredes határára legyen a Habsburgok trónját és nagyhatalmi pozícióját *fenntartó* reális erőtevéző. Nem dönthetjük el azt a kérdést, hogy a Deák és Eötvös szellemében való ó-liberális felfogásnak az egész vonalon kezdettől fogva módszeresen haladó érvényesítése, hű eszköze lehetett volna-e ennek a nagy nemzeti célnak. Tényleg bifurkálta ezt az utat a kiegyezés utáni kormányok politikája és amikor Tisza István először került a magyar kormány élére, kétségtelenül volt lelki szakadék a magyar társadalom életében, mind annak nemzetiségei, mind társadalmi osztályai között. Tisza úgy látta, hogy ez a szakadék *túl mély már* arra, hogysem az erőteljes reform politikája akár egyik, akár másik irányban, a siker reményével lenne megkockáztatható. Nyilvánvalóan ugyanígy éreztek a Tisza első bukását követő koalíciós kormányzás értékes tényezői is, élükön Andrássy Gyula gróffal, akinek reform-konceptióját állítja szembe Pethő Tisza politikájával. Andrássynak finom elemzésre hajló, mélyen járó elméje ugyancsak visszariadt egy megkésett reformgondolat gyökeres megvalósításától; választójogi javaslata, amely a beótok vad ordítása között a reakció bélyegével esett a megsemmisülésnek áldozatul, e reformszkepszis kifejezője lőn és ugyanez a fájó szkepszis készítette a koalíció tehetetlenségében csalódott politikust utóbb ismét a visszavonulásra. Tiszában *több volt* a hit, ő még bízott a történelmi magyarság életösztoeiben, másfelől ép oly jól látta azt, mint Andrássy, hogy egy radikális reformpolitikát már csak a magyar nemzeti állameszme feláldozásával lehetne csinálni. Megrendítő mélyre véste ki ezt a belátást Tisza István hűséges munkatársa és politikája elveinek rendszerzője, Réz Mihály: „A szabadság, a jog csak eszköz arra, hogy a nemzetiség a benne szunnyadó törekvések megvalósítását az addiginál nagyobb sikerrel kísérttesse meg . . . épen azért téves azt hinni, hogy a nemzetiségeknek tett engedmények megszüntetik a nemzetiségi törekvéseket s hogy a szabadságnak e tekintetben összezolesztő hatása van . . . Csupán az lehetséges, hogy nem nagyon erős faji törekvésektől áthatott állampolgárokat flagrans igazságtalanságok és aktuális sérelmek orvoslásával meg lehet nyugtatni s így el lehet háritani az útból a nemzetiséget a nemzetből elválasztó bontó tényezőket; de ez csak ott lehetséges, ahol az illető fajt több és erősebb kapcsoló tényező fűzi a nemzethez, mint amennyi és amily erős attól elválasztja; s ahol e kapcsoló tényezők oly jelentékenyek, hogy — hacsak az akadályok el vannak háritva a megértés elől — maguktól, szinte automaticamente semlegesítik az engedmények és jogkiterjesztések hátrányait . . . A jogkiterjesztés maga kapcsoló tényezővé nem lehet soha, sőt erőt ad a bontó tényezőknek s a politikai életbe bele sodorván eddig öntudatlan idegen ajkú tömegeket is, politikai öntudatra neveli azokat. Az öntudatra ébredt faj: nemzetiség. Minél szélesebb rétegei az idegen fajoknak ébrednek erre az öntudatra, annál intenzívebben érzik a maguk külön nemzetiségi egyediségét s annál nagyobb erő áll az elkülönülési törekvések mögött. A jogkiterjesztés tehát vegyes ajkú nemzeteknél megerősíti a nemzetiségi öntudatot s az addig csak fajilag elkülönített rétegekben is felébreszti a nemzetiségi öntudatot. Minden engedmény egyébként is csak erősíti a nemzetiségi önértetet és így megnöveli céljait . . . Minden faji törekvésnek

közös jellemvonása, hogy csak a tényleges erőviszonyokban ismer el korlátokat . . . Minden életerős faj, mihelyt öntudatra ébredt, öncélnak érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben egy idegen faj állama akadályozza, szabadságra törekszik. Amint ő maga lett államalkotóvá: a teljes uralomra¹¹⁾ E tételeknek súlyos és kétségbevonhatatlan igazsága csak annak lehetett közömbös, akinek, mint a magyarországi radikalizmus vezéreinek az egységes magyar nemzeti állam eszménye hekuba volt. Ők követelheték a nemzetiségi engedmények „haladó” politikáját, mert föderelasztikus és demokratikus „keleti Svájc” eszméje lebegett előttük, szláv paraszt demokráciák gyűrűjével övezvén a megmaradó magyar jellegű csonkot, amelyben azután a doktriner radikalizmus szabadon élhet majd népboldogító tömegkísérleteinek. Mégis, Pethő szerint is, a történelmi magyar állam bukásának főtényezője a nemzetiségi kérdés és „az idejét múlt és erőnket meghaladó nemzetiségi politika” mint „kovásza az erjedési folyamatnak”. (227. l.) Az „erőnket meghaladó” kifejezés, sajnos, nem egészen világos. Nyilván azt akarja ezzel mondani Pethő is, amit Szekfü Gyula, aki szintén hibáztatja a liberális korszak nemzetiségi politikáját, azonban nem erőszakosságát veti szemére, hanem ellenkezőleg passzív illuzionizmusát, amely beérte azzal, hogy a nemzetiségi mozgalmakat külsőleg láthatatlanná tegye s a nemzetiszínű takaró alatt gyarapodni hagyja anyagi és kulturális erőiben. A szomorú emlékezetű koalíció kudarca után Tisza István azzal a tudattal térhetett vissza a küzdőterre, hogy immár nincsen más komoly koncepció a magyar politikai életben, mint az övé. Idézhetjük Pethőt: „Andrássy ... *akinek hite megrendült, nem politikája helyességében, hanem annak sikerében,* személye szerint nem csatlakozott a nemzeti munkapárthoz, de híveit rendelkezésére bocsátotta az új alakulásnak”. Ez pedig annyit jelent, hogy viszonzta a lovagias gesztust, amellyel Tisza annakidején a koalíciós alakulásnak helyet csinált. De a visszatérő Tisza nem áltathatta magát többé azzal, mint még az ugrai levél idejében, hogy a nemzet ép ösztöne támogatására fog sietni a látókör és egyensúly nélküli szabadcsapatok elleni harcban, amelyek a néhány tiszteletreméltó, de inkább névleges vezért kivéve, a baloldali padsorokat betöltötték. És ha a koalíció pozitív örökséget nem hagyott is hátra, megajándékozta a magyar jövő horizontját amaz annexiós kaland végzetes tehertételével, amelybe az osztrák külpolitika szeszélyes dilettantizmusa oly vakmerően ugratta be. A közeledő európai konfliktus rávetette baljóslatú árnyékát a magyar égre s az elboruló ég alatt semmit sem sejtve szendergő magyar rónán a nagy államférfi ott állott egyedül. Egyedül, magára hagyatva a négy égtáj felől s az anyaföld méhéből leselkedő rémekkel szemben, úgy, ahogyan egyedül állott évszázadok óta mindenki, aki a magyar földön a magyar sors szolgálatára odaadta heroikus életét. Ez a magára hagyatottság kísérte rodostói temetőjébe Rákóczi Ferencet, ez kergette tébolydába a Legnagyobb Magyar, ez feküdt a mártírium sziklasúlyával Görgei tábornok stigmatizált életén és ennek terhe alatt roppant meg ifjabb Andrássy Gyula gróf nagy ígéretekben gazdag politikai pályafutása is. Tisza őszerejét azonban megszásszorozta ez a magárahagyatottság. Most már semmi kétsége nem lehetett az iránt, hogy a magyart akarata ellenére is erőssé kell tenni, hogy férfias szívvel

¹¹⁾ Réz Mihály: A történelmi realizmus rendszere. 59. sk. 11.

álhassa ki a reá váró erőpróbát. Az eszközökben nem igen ért rá válogatni. „Korrupció“, „brutális erőszak“ és „jogtiprás“ minden vádja lepattan a fehér vértetű lovag nemes acélba öltözött alakjáról, aki minden poklokon keresztül csak a kötelességét teljesítette.¹²⁾

És elkövetkezett a legsúlyosabb pillanat: az osztrák dilettantizmus háborús históriájával szemben Tiszának egyedül kellett reménytelen harcot folytatnia a békéért, amelyre hazája dült belső életének még oly nagy szüksége lett volna. A történetírás összes komoly kútfőinek tanúságtételével ellentétben, Pethő, sajnos, mindenképp azon van, hogy mégis csak elmarasztalja Tiszát a háborús felelősségben. Elismeri ugyan, hogy Tisza kezdetben a háború ellen volt, de nem tud ráakadni „arra a politikai és lélektani kulcsra, amely felfogásának változtatására magyarázatot adhat“. (180. 1.) Úgy látszik si duo faciunt idem, non est idem: néhány lappal előbb ezeket olvassuk: „A koalíciós kormány vezető politikai minisztere, Andrássy Gyula gróf ellenezte ugyan az annexiót és óvását Aehrenthal külpolitikája ellen minisztertanácsi jegyzőkönyvbe is foglalta, azonban nem akarta lemondásával gyöngíteni azt a diplomáciai hadjáratot, amelyet a középhatalmak vezettek, nem akarta lazítani a belső összetartás abroncsait, amikor a háború veszedelme a levegőben lógott“. (163. 1.) A példa csattanósan bizonyítja, hogy ha már a sors, Magyarország kárára, állandóan szembe állította egymással a nemzetnek ezt a két nagy fiát, mennyire nem szükséges a történeti interpretációnak őket egymás ellen játszani ki. Tiszának a háború elleni oppozícióját csak akkor lett volna szabad a végső konzekvenciáig vinnie, hogyha meggyőződhetett volna arról, hogy álláspontja győzelmes marad, aminek az ellenkezőjéről bőven volt alkalma meggyőződni, mielőtt a kényszerűség előtt meghajolt. Semmi sem lett volna könnyebb és olcsóbb, mint félre állani az elkerülhetetlen ódiom előd, másnak engedve át annak töviseit — és semmi sem lett volna Tisza erkölcsi egyéniségéhez kevésbé méltó. De még egy második motívumot is figyelemre kell méltatni: Tisza félreállása nemcsak a monarchia, hanem elsősorban Magyarország belső frontját és lelki egységét gyengítette volna, a lelki válságokra oly hajlamos magyar nemzetét, amely lelkesedésében ezúttal először érezte magát egynek a vezérrel — és ezúttal is csak félreértésből. Már pedig egy harc eldőlte, ha már eleve nem egészen reménytelen, a legnagyobb mértékben függ attól, hogy minő hittel vesszük fel a keztyűt. Egy önbizalmában már eleve megrendült magyarság, amely a trón szempontjából is már az első lépésnél megbízhatatlannak bizonyult, a háborúnak bármilyen kimenetele esetén vesztes maradott volna. Ha a háború elvész, ő a legelső és a legvédtelenebb áldozat; ha a hadviselő uralkodóház győzelmével végződik, ez nem habozott volna megtorolni a mostoha gyermek ingatagságát és sietve ragadta volna meg az alkalmat, hogy megszilárdult trónusának zsámolya előtt végleg térdre kény-

¹²⁾ Ahol a hazának létéről, vagy nemlétéről van szó — így szól Machiavelli — ott ne zavarjon meg annak a fontolgatása, hogy igazságos-e, vagy nem igazságos, emberséges vagy kegyetlen, dicséretes vagy kárhozatos-e valamely eszköz, hanem minden egyébre való tekintet nélkül meg kell tennünk azt, ami életét megmenti és szabadságát megóvjá. (Elmélkedések T. Livius felett. III 41.) Ha pedig ez, mint „machiavellizmus“, elvetendőnek ítéltetnék, álljon itt alátámasztására Platónnak, minden idealizmus ősatyjának egy tétele: „A város uralkodóinak mindenesetre lehet csalniok, akár az ellenség, akár a polgárok miatt s az állam haszna szempontjából.“ Politeia. III. 3. 389. B.

szerítse az összbirodalom eszméjének javíthatatlan ellenzójét. Viszont másfelől egy, egyetlenegy eséllyel kecsegtetett egy sikerrel megvívott háború, épen a magyar öncélúság politikája szempontjából. Tisza előtt nem lehetett kétséges, hogy a háborús zivatarban a trón egyedül a magyar nemzet önfeláldozó hűségére és hősiességére támaszkodhatik. A diadalmas háború így végkép a magyarságot állítja majd a monarchia előterébe és egyúttal hosszú időre el fogja némitani a nemzetiségi agitációt. A győzelmes háborúból a magyarságnak főnixként megújnodva, fizikai erőben és önbizalomban jelentékenyen öregbülve kellett volna kikerülnie. Ha tehát a háború immár tény volt, amelyet nem lehetett tudomásul nem venni, a magyar hivatás fanatikusának az lón a feladata, hogy minden erőnek megfeszítésével a győzelmet biztosítani igyekezzék.

Itt persze fölmerül a kérdés, amelyet Pethő nem is mulaszt el feltenni, hogy épen e cél érdekében miért nem iparkodott Tisza a magyar közéletnek minden értékes tényezőjét egyesíteni a maga zászlója alatt?

Tisza érezte magában az erőt s a hitet arra, hogy nemzetét a legnagyobb teljesítmény kifejtésére képessé teend, ámde az akadályok, amelyekkel számolnia kellett, bárki mást visszariasztottak volna. Melyek voltak azok a tényezők, amelyekre feladata kifejtésében támaszkodnia kellett? Egyfelől az osztrák vezérkar, amelyet elavult és csökönyös racionalista szelleme chinai falakkal választott el attól az élő embertömegtől, amelyet vezetnie kellett; amely a reális feladatokat hadiiskolai vizsgálati feladványokkal tévesztette össze és amelynek semminő lelki kontaktusa nem volt a csapatkatonasággal, amely tehát a világ legjobb, de legkényesebb harcos-anyagával bábjátékot űzött. Másfelől az ősi kereteiben megmaradt autonóm közigazgatás derék, de nehézkes gépezete, amelyet a magyar függetlenség állandó veszedelmei elleni védekezésül mumifikálni kellett a maga idejét múlt köntösében és amelynek a modern nemzeti állam igényeihez mért átszervezésére Tiszának már nem adott időt a sors. E széjjel húzó tényezők ellensúlyozására a központi kormányhatalmat feltétlenül egy darabból kellett kiönteni: ezért nem tehette ki magát Tisza oppozíciónak a kabinetben is, ezért kellett példátlan munkabírásának és emberfeletti akaraterjének egységével pótolnia azt, ami az organizáció egységéből hiányzott. És íme eljött az idő, amely beváltani látszott a magyar öncélúsággal küzdő államférfi reménykedését. Az osztrák vezérkar baklövéséi dacára, csodákat művelt a magyarság ősi harcos erénye és három égtáj felé nyomultak előre diadallal az ezerév vérében ázott föld kemény fiai; a háború, előtt már beteg emberként halálra ítélt monarchia erősebbnek és egységesebbnek látszott, mint valaha és ezt egész Európa egyetlenegy férfiú rendületlen akaraterjének tulajdonította, egyetlenegy férfiú személyesítette meg az új életre támadt dunai kettős birodalmat: az ősi bihari televény színmagyar szülötte, Tisza István. S a nagy (reménykedések rózsafelhős óráiban mégsem szállt fejébe a diadal. Bízott a győzelemben, de aggódó tekintettel kémlelte a horizontot, mindig készen férfias jobbát békülésre kinyújtani: hiszen ő volt az, aki annak idején nyomatékkal követelte annak hangsúlyozását, hogy a monarchiának nincsenek annexiós céljai. Ámde a monarchia nem küzdött egyedül és hatalmasabb küzdő társa nem volt ily szerény. Ekkép elérkezett a pillanat, amely megismételte a régi dilemát: Tisza Istvánnak ismét egyedül kel-

lett küzdenie a német hadvezetés agresszív tendenciái ellen s a korlátlan bűvárhárc kérdésében ismét engedni volt kénytelen. Pethő ezt sem mulasztotta el szemére vetni, bár természetesen ezúttal is elfelejtette megmondani, hogy mikép akadályozhatta volna meg a magyar miniszterelnök ennek a szörnyű ultima ratio-nak az alkalmazását. A német hadvezetés és a német politika befolyásolására csak egy fegyvere lehetett volna: ha külön békekötéssel fenyeget. Tisza István férfias és puritán jelleme és talán túlérzékeny lelkiismerete ily kétségbeesett eszközöz nem nyúlhatott: tartott attól, hogy csorbát üthetne nemzete önbecsülésén a szövetségesnek ily elhagyása. És nem szabad feledni azt sem, hogy ebben a pillanatban ugyancsak végzetes súllyal nehezedett reá elszigeteltsége, amely meghajlásra kényszerítette a makacs uralkodói akarat előtt a hadviselés kérdésében is. Nem appellálhatott a nemzet támogatására királyával és annak osztrák környezetével szemben, mert tudta, hogy nemzete habozás nélkül megtagadná őt, mihelyt alkalmá nyílnék erre. A merev ellenállással ezúttal is csak magát menthette volna — nemzete rovására. És ez az egyetlen fegyver kétélű fegyver volt egyúttal: amikor, amidőn a német hadi fölény egész Európát sarka alá tiporta és amidőn a monarchia összes határain ott állottak a csúcsos-sisakú csukaszürke ólomkatonák, a monarchia, ha elárulja szövetségesét, könnyen juthatott volna Belgium, vagy Szerbia sorsára, talán soha jóvá nem tehető pusztulással fizetve meg egy ilyen politikát. Akkor, amidőn Magyarország földjén egyetlenegy ellenséges katona nem állott, amidőn a monarchia szívében még nem is hallották az ellenséges ágyúk dörgését, ettől a kockázattól még egy jóval könnyebb fajsúlyú politikus, Czernin gróf is visszariadt utóbb. Ameddig még állott az orosz kolosszus, vajjon nem felelhetett volna-e a német politika egy estleges osztrák-magyar különbékeajánlatra azzal a még erősebb sakkhúzással, amely viszont, a hitét vesztett fegyvertárs feláldozásával a Szövetségesek gyűrűjéből Oroszországot kapcsolta volna ki? A nagyszláv ábránd, hirtelen valóra válásával nem következett volna-e be a monarchia összeomlása így még hamarabb és még nagyobb teljességgel? Aki ezekre a kérdésekre nem tud (határozott választ adni, az nem vádolhatja Tiszát a háború elnyújtásával. Kétségtelen, hogy Tisza résen állott és leste a pillanatot, amely egy tisztességes békekötés lelki légkörét teremteni meg. Ez a pillanat, sajnos, annál inkább késett, mennél nagyobb és nagyobb arányokat öltött a középponti hatalmak katonai győzelme. Gorlice után mondhatni minden diadalunk Pyrrhos-i győzelem volt, mert csak a német öntudatot és a német katonai dőlyf konokságát növelte. Lehet ugyan, hogyha a monarchia diplomáciája a diplomáciai lehetőségek teljes kifejtésével, céltudatos állandó munkával dolgozik a békehangulat megteremtésén, ez a cél idejében elérhető lett volna, bár nem valószínű. Viszont bizonyos, hogy az osztrák diplomácia még könnyebb napokban sem állott feladata magaslatán és hogy Tisza István, akinek vállain voltakép a külpolitika irányítása is nyugodott, nem volt diplomata, de még ha az lett volna is, nem szentelhette java erejét e feladatnak. És ez az a pont, ahol némi aránylagos joggal lehetne fölvetni a kérdést, hogy miért nem igyekezett Tisza arra a férfiúra bízni a külügy irányítását, aki öröklött hajlamainál, rendkívüli tehetségénél és jellemének erkölcsi nemességénél fogva leginkább lett volna hivatva erre a feladatra és aki egyúttal a magyar gond terhét ép oly mély érzéssel viselte,

mint Tisza István. Andrassy Gyula grófra gondolunk.¹³⁾ Ámde bármiként fáj-laljuk is azt, hogy e sorsdöntő napokban a két nagy magyarnak tettleges együttműködése nem vált valóra, mégis az a meggyőződésünk, hogy ebben a tekintetben csak az vádolhatná Tiszát mulasztással, aki el tudta volna kép-zelni a két államférfi között tartós együttműködés és harmónia lehetőségét. Egy nemzet önmagának tartozik azzal, hogy megbecsülje nagy fiait; e meg-becsülés pedig megkívánja, hogy a nagyok tetteiben ne személyes, hanem tárgyi rugókat keressünk. Ahogyan nem szabad Kossuth és Széchenyi antago-nizmusát személyes ellentétekből magyarázni, ugyanúgy nincs ennek sem helye, sem szükségessége ezúttal sem. Politikai koncepciók, vérmérséklet, — Sprangerrel szólva — *életformák* ellentétéről, van itt szó. A legnagyobb, s a legegészebb embereket sokszor épen ezért jellemzi bizonyos felfogásbeli me-revség, amely a meggyőződés erejéből fakad, a nyugalmat nem lelő tépelődés mélységeiből, ahol az élet napjának ezerszeres fénytörése helyett az elmének csupán egyetlen fénysugara világít és ahol csak ez egyetlen fénysugár irányá-ban lehet haladni. Egészen kivételes ösztönóriások: Július Caesar, Napóleon, Bismarck, kerülük csak el ideig-óráig ezt a színvakságot és a mi magyar törté-netünkben talán csak egy van ilyen töretlen ösztönű nagyság: Mátyás király. A mi nagyjainkat a tépelődés, a lelkiismeret gyötrő-kínjai kísérik útjukon és a meggyőződésnek e küzdelmekből fakadó bizonyos merevsége jellemzi. Sem Tisza, sem Andrassy nem tarthatta lehetségesnek, hogy a bel- és a külpolitikát különböző alapelvekre lellessen építeni, pedig az élet nagy ellensége a túlsá-gosan egységes koncepcióknak. Andrassy a sikeres külpolitikát engedékeny, demokratikus és nemzeti reformokra hajló belső kormányzattal tartotta csak összeegyeztethetőnek — Tisza viszont mindennél szilárdabban volt meggyő-ződve arról, hogy az engedékenység a demagógiának és ezzel az anarchiának szolgáltatja ki az országot. Pethőt idézzük: „Az osztrák példa megtanította rá (Tiszát), hogy a politikai hatalomnak átjátszása az iskolázatlan tömegekre, nem küszöböli ki ugyan a közjogi kérdéseket, ellenben megsokszorozza azo-kat a fékevesztett demagógia izgatásaival. Az ilyen meghasonlott és anarchikus társadalomban ép oly nehéz dolog szilárd és céltudatos kormányzatot alapí-tani, mint a híd cölöpéit megvetni a rohanó folyam örvényében“ (145. l.). A következők kétségkívül Tiszának adtak igazat és örökre sajnálatos, hogy a magyar balközép komoly és nagynevű vezérei, végzetes optikai csalódásnak esvén áldozatul, a közjogi reformok kérdését a háború közepén annyira sür-getőnek tartották, hogy inkább a történelmi Magyarország ellenségeivé, a terézvárosi demokráciával, a nemzetközi szociáldemokráciával és Károlyi Mi-hály hazaáruló környezetével kötöttek frigyot, semhogy Tiszát támogatták volna a nehéz válság óráiban, mikor Ferencz Józsefben egyetlen támaszát el-vesztette.¹⁴⁾ A fiatal király félre tolta Tiszát, mert úgy látta és sajnos, jól látta,

¹³⁾ Berchtold bukásakor már lett volna alkalom erre, ha ugyan sikerült volna az ellen-szenveiben makacs agg uralkodót volt koalíciós minisztere akceptálására rábírní. Bizonyos, hogy Andrassy bevonulása Berchtold örökébe még jobban dokumentálta volna a magyar álláspont morális magasságát az olasz kérdésben, ahol Tisza megmutatta, hogy nemcsak a magyar integritás kérdé-sében lesz hajthatatlan, (oláh igények!), de ép oly rendületlenül meg fogja védeni a testvérállam birtokállományát is az olasz igényekkel szemben.

¹⁴⁾ Érdemes összehasonlítani e ponton Pittnek, az ifjabbnak pályafutását Tiszáéval. Némely meglepő hasonlatosság csak annál élesebben húzza alá a fájdalmas ellentéteket. Pitt a történelemben úgy él, mint az angol élet hagyományos szabadságának kíméletlen porkolábjá, és mint Európa

hogy a korlátlan hatalmú államférfinak a valóságban semmi reális támasza a magyar közéletben nincs, kivéve saját emberfeletti erejét — hiszen Tiszának látszatra mutatós tábora, a munkapárt, nem hogy Tiszát tartotta volna, hanem maga, is egyedül Tiszának köszönhette a maga árnyék életét. És a fiatal uralkodónak nem volt az a hosszú uralkodói élettapasztalat a háta mögött, amely az agg bölcslet megtanította arra, hogy a magyar közélet egyensúlyát felülről kell megtámasztani nem várva hasztalanul, hogy alulról szilárduljon meg.

Tisza elbukott a választójogi reform állítólagos szükségességén, holott a valóság az, hogy erre a reformra voltaképpen senkinek sem volt szüksége, csak a lelketlen demagógiának, amely rendületlenül ásta a sírt az ezeréves birodalom és Szent István trónjának oszlopai alatt. Mi, akik e sorokat írjuk, a tűzvonalban értük meg azokat a sorsdöntő napokat s közvetlen tapasztalásból tudjuk, hogy a még hűségesen küzdő, de kitartásában már-már lankadó hadsereg, amely kezdett belefáradni a meddő győzelmekbe és az osztrák vezérkar lélektelen erőmutatványaiba, úgy értelmezte Tisza István bukását, hogy ez a háború likvidálását jelenti. Ugyan kit érdekelt a lövészárkok mélységeiben, a véget nem érő marsok fáradalmi közt, vagy az ellenséges nehéz tüzérség pörölycsapásai alatt választójog és demokrácia? A „hősök választójoga“ csak nevetséges és durva frázis lehetett azoknak szemlében, akik nem tudhatták, hogy egyik óráról a másikra nem az Acheron völgyében kell-e majd választójogukat gyakorolniuk. A békét várta minden küzdő magyar és azt hitte, hogy Tisza bukása a békét jelenti. Ugyan mit szoltak volna a földalatti útvesztők már-már reménykedő barlanglakói, hogyha tudták volna, hogy azoknak, akik Tisza István örökére igényt tartanak, semmivel sincs több vagy jobb kilátásuk a békekötésre, mint Tiszának volt és hogy a békekötés helyett a választójogi reform mézes madzagával akarják új erőre serkenteni a lankadó harcosokat. A végzetes félreértés megvolt és az optikai csalódásnak olyan nagy volt az ereje, hogy bár a kormányválság után napról-napra vált nyilvánvalóvá a tény,

békéjének fáradhatatlan hóhéra. „A valóság az, — úgymond Macaulay — hogy sem a háborút, sem az önkényes kormányzást nem szerette. Híve volt a békének és a szabadságnak és a politikát, amelyhez eredeti hajlamai vonzották, oly nyomás alatt kényszerült cserbenhagyni, amelynek aligha állhatott volna ellent bármily akaraterő és bármily értelem.“ Idáig a megegyezés frappáns, ámde azonnal szétfoszlik, ha tovább követjük. „Ha már lehetetlen volt a békét megőrizni, (Pittnek) azt a politikát kellett volna követnie, amely egyedül vihette a győzelemre ... oly energiát szegezve a jakobinusokkal szembe, amely az övékkel versenyezhetett.“ Pitt ebben hibázott: amily következetesen kitartott a háború eszméje mellett, oly kevés erőt fejtett ki annak vitelében, inkább az időre bízván reményei betöltését. Ezért nem is volt egyéb Pitt hadviselése, mint katasztrófák és megaláztatások hosszú sorozata. Tisza István viszont felismerte, hogy a rákényszerített háború élet-halál harcot jelent és ennek igényei arányában igyekezett a monarchia lomha szervezetéből a legnagyobb erőfifjést váltani ki. Tudjuk, hogy ezt a fáradozását végre is koronázta némi siker. És mégis Pitt mindig megmaradt glorifikált államférfiúnak és nemzet körülrajongott vezérének, Tisza ellenben félretelve, elítélve és orgyilkos golyótól leterítve, még ma is talál magyar történetírót, aki nemzete tönkretételével vádolja meg. Ámde minden értékes politikai erő, amely a kormányzás nagy elveiben Pitt nézeteivel szöges ellentétben állott, a sorsdöntő válság napjaiban Bürke, a politikai liberalizmus nagy klasszikusának vezetése alatt habozás nélkül állott a konzervatív vezér, a nagy politikai ellenfél oldalára és inkább hagyta magára Foxot, a „mindenáron béke“ makacs hívét, semhogy Pittet hagyta volna magára, akiben a nemzet e nagy óráiban immár nem a személyt, nem egy politikai program önféjű hordozóját, hanem a nemzet roppant életerejének szimbólumát látta megtestesülni. Pedig, lám, Pitt nem állott oly mértékben feladata magaslatán, mint Tisza, a Westminster-apátságban nyugvó Foxot pedig hallatlan kegyeletsértés volna Károlyihoz hasonlítani. Egy nemzet boldogulása nem fiaiak képességeitől, hanem együttes erőfifjétséik mélységétől függ! (V. ö. Macaulay' s Miscellaneous Essays. Everymans Ed. 366. f. pp.)

hogy Tisza és a háború nem jelent egyet, mégis mindvégig fenn lehetett tartani a fikciót, hogy a közjogi reformok ellenzésével Tisza gyengítette a nemzet egységét és ő idézte fel a forradalom vészes szellemeit. Pethő, úgy látszik, még ma is e fikció légkörében él, amidőn a Tisza „bűneit“ összefoglaló rezümét ezekkel a szavakkal végzi: „Az elkövetett hibák lajstromát bővítette az a macacs ellenzés, amellyel a munkapárt a választójog kiterjesztésének kérdésével szemben a tizenkettedik óráig viseltetett. Tisza többsége buktatta meg a választójogi egyezményt, amelyet a balközépi pártok létesítettek a parlamentben nem képviselt csoportokkal. Kétségkívül nagy érdek követelte volna, hogy a szocialista és radikális elemek együtt haladjanak a nemzeti pártokkal, hogy a haladás gondolata ne számkivettessék a forradalomba, hogy azok a pártok is osztozkodjanak az ország sorsáért való felelősségben, amelyeket eddig kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétek választottak el a történelmi magyar politikától. Az a körülmény, hogy Tisza és a munkapárt megbuktatta a Vázsonyi-féle választójogi javaslatot, egyik indokává, *vagy legalábbis ürügyévé vált annak*, hogy a balpártok minden összekötést megszakítsanak a nemzeti alapon álló progresszív elemekkel s a maguk, a nemzeti pártok irányzatától egyre távolabb vezető útját folytassák. *Az orosz forradalom különben is olyan lökéseket adott a szocialista mozgalmaknak Magyarországon is, amelyek egyre szilajabb tempóban kergették a választójogi paktum által félig lefékezett szocialista tömegeket a forradalom felé*“. (226. sk. 1.) Lám, Pethőre ezúttal rácáfol a saját önkénytelen tárgyilagossága, amidőn az utolsó mondatban halomra dönti az előzőleg mondottakat! Az igazság természetesen az, hogy paktum vagy nem paktum, a rombolás hívei mindenképen megragadták volna a lélektani pillanatot, amely — utolsó offenzívák összeomlása, a bolgár hadsereg kapitulációja és az élelmezés tökéletes csődje által, választójoggal vagy anélkül, de annál intenzívebb földalatti defetista agitációval, — a végsőkig felizgató katonaság fegyelmét összezúzta — de minő más kimenetele lehetett volna a konfliktusnak, hogyha egy személytelen, gyarló kormány-, „hatalom“ helyett a Tisza István férfias erélye, tántoríthatatlan szilárdsága és nemcsak a halált, de minden személyes kockázatot megvető erkölcsi bátorsága áll szemben a lázadó csöcselék rohamával. E sorok írója mélyen szívébe véste a szavakat, amelyeket hőslélekű parancsnoka, a hagyományos stílusú huszár óbester, nem győzött ismételni tisztjei előtt: „Aki ütközetben parancsot vár, azt főbe kell löni!“ Mégis megtörtént, hogy egy teljhatalmú parancsnok, nagyképességű és vitéz katona, parancsot kért koronás urától, ezzel áthárítván a felelősséget annak felséges, felelőtlen személyére. Egy király nem harcolhat alattvalói ellen és ha nincs, aki vállairól ezt a feladatot levegye, eldobhatja koronáját. Ámde a *katonát* meg kell érteni: nem az ellenséggel, hanem a királyi székváros népével állott szemben és megérezte, hogy a kérdés eldöntése nem taktikai, hanem politikai feladat. És hol volt a felelős politikus, akire támaszkodhatott volna? Tisza és egyedül Tisza lett volna az, aki ezt a felelősséget sem habozott volna magára vállalni, bár valamennyi teher között, amely reá hárult, talán ez lett volna a leggyűlöletesebb. És akkor nem jött volna későn „Clemenceau és Foch nevében Dutasta sürgönye, amelyben jelezte, hogy készek a monarchiával lényeges területi áldozatok nélkül, különbékét kötni“. (Pethő 201. 1.) Mert, íme, a rideg történelmi igazság az, hogy *az oktróbizmus forradalma nemhogy a választójoggal, még a béke szükségével sem „igazolhatja“*

magát: hiszen akkor robbantatott ki, mikor már amúgy sem volt szó többé a háború folytatásáról.

Mit szóljunk ezek után ahhoz a vádhoz, hogy Tisza parlamenti beszéde, amelyben a háború elvesztet konstatálta, lett volna az a nyilatkozat, amelynek „destruktív hatása semmi más tényével nem volt felmérhető“. (226. 1.) Tiszát a béke jelszavával lehetett csak megbuktatni, ennek dacára még a végső napokban is, Tiszának kellett a neuraszthéniás kormányzat helyett a békekötés végső szükségességét nyíltan feltárnia, ezzel lelket öntenie e szánalmas apparátusba és rászoritania arra, hogy szembe nézzen végre az elkerülhetetlen szükségesség szabta nehéz és keserű feladattal. Amikor Tisza e beszédét elmondotta, október 17-én valóban „még töretlenül állottak az osztrák-magyar harcvonalak“, még nem alakult meg Magyarország orgyilkosainak Nemzeti Tanácsa, tehát inég lett volna idő gyors és elhatározó külpolitikai és katonai lépésekkel a monarchiát, véderejének megmentésével, megvédeni az összeomlástól. Ezért emelte fel szavát Tisza István és ha a hivatalos tényezők fejeveszett kapkodása közben, keserű önuralma és önfeláldozása ismét kárba veszett, a felelősséget ezért sem lehet ő rá hárítani. „*A katasztrófa felelősségét — mondja Szekfü — természetesen azok viselik, kik azt tudatosan előkészíték, valamint azon egyének és erők, akik Tiszát félretolva, magukra vették, a nemzet és monarchia kikalauzolását az útvészitőből s akik a biztos part helyett menthetetlenül beletévedtek az örvénybe, a forradalom kráterébe*“. ¹⁵⁾

Ez az ítélet mindazonáltal *árnyalásra* szorul. Az erkölcsi ítélet elsősorban a *cselekvést* éri s csak másodsorban a *mulasztást*. A felelősség legsúlyosabb, legvéresebb herosztráteszi terhét Károlyi Mihálynak és társainak vállaira kell hárítani. Csodálatos, hogy Pethő ezt nem éri s nem tartja hazaárulónak Károlyit, mert „anyagi érdek mozdító erejét“ nem fedezi fel az ötvenezer holdas földesúr pályafutásának motívumai közt! Igaz, hogy „a szórnak kriminalisztikai fogalma szerint“ — mint Pethő mondja — ezt a *hazaárulást* csakugyan nem lehet megállapítani: hiszen *nincsen ilyen kriminalisztikai fogalom!* Nem büntetőjogi, hanem erkölcsi ítéletről van szó s a nemzeti történelem önmagának tartozik azzal, hogy kimondja ezt az ítéletet. ¹⁶⁾

Másfelől ép ily határozottan tartozik a történetírás meghajolni az egyéni nagyságban megnyilatkozó nemzeti géniusz előtt. Ne sajnálkozzék Pethő azon, hogy Tisza orgyilkosai az élő ember helyébe félistent állítottak, akinek alakja „óriási arányokra nőtt és összeolvadt és azonosult egy eszmével“, — mert ez az eszme a magyar nemzeti nagyság eszméje. És ez az egyetlen vigasztaló a komor tragédiában, amelynek árnyéka reánkborult: „Die als Ideale fortlebenden grossen Manner, — így szól a történetlétás klasszikusa — haben einen hohen Wert für die Welt und für ihre Nationen insbesondere; sie geben denselben einen Pathos, einen Gegenstand des Enthusiasmus und regen sie bis in die untersten Schichten intend-Intellektuell auf durch das vage Gefühl von Grösse; sie halten einen hohen Maszstab der Dinge aufrecht, sie helfen zum Wiederaufraffen aus zeitweiliger Erniedrigung“. ¹⁷⁾

Ottlik László.

¹⁵⁾ Szekfü Gyula, Három nemzedék. 322. 1.

¹⁶⁾ E feladatnak mintaszerűen tett eleget *Milotay István* remekbe készült kis essay-je: „Károlyi“ (I.) Lásd: Tíz esztendő. 325. 1. skk.

¹⁷⁾ *J. Burckhardt*, Weltgeschichtliche Betrachtungen. (4.) S. 250.